

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Ἡ Συμβολὴ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τῆς Ὁρθοδοξίας

Ἡ συμβολὴ τοῦ Γρηγορίου στὴ διατύπωση τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ στὴν ἐπικράτηση αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς εἰρήνης στὴν Ἐκκλησία ὑπῆρξε τεραστία.

Ὁ Γρηγόριος λόγῳ τῆς φιλοσοφικῆς καταρτίσεώς του καὶ τῆς ρητορικῆς δεινότητος κατέλαβε καθηγητικὴ θέση καὶ ἐδίδασκε γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα στὸ πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε καταστῆ τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς ρητορικῆς. Ἀλλὰ ἡ ἀρίστη θεολογικὴ συγκρότησή του εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, στὴ συνέχεια, νὰ τὸν κερδίσει τελικὰ ἡ Ἐκκλησία, στὴν ὁποία προσέφερε μὲ ὄλες τὶς δυνάμεις του ἀνυπολόγιστες ὑπηρεσίες. Ὁ στενὸς ἄλλωστε δεσμὸς του μὲ τὸν κορυφαῖο θεολόγο τῆς ἐποχῆς του, *«τὸν τῆς οἰκουμένης φωστῆρα»*, τὸν Μ. Βασίλειο, τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι, ἐμμήθη σὲ πολλὰ, τὸν ἐβοήθησε νὰ γνωρίσει καλύτερα τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, τὶς θεολογικὰς διαμάχας καὶ τὶς προσωπικὰς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητες ποὺ παρουσιάζονται κάθε φορὰ γιὰ νὰ δίδεται ἡ καταλληλότερη καὶ πιὸ συμφέρουσα λύση γιὰ τὴν Ἐκκλησία.

Ὁ Γρηγόριος, ἄνθρωπος ἰδιαίτερα τῆς θεωρίας ὄχι ὅμως καὶ ξένος τῶν ἔργων καὶ τῆς δράσεως, ἐγνώριζε νὰ ἀγωνίζεται καὶ νὰ ἀντιμετωπίζει τὰ διάφορα ἐμπόδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἐπτοεῖτο. Καὶ ἐν προκειμένῳ δὲν μπορεῖ παρά νὰ θαυμάσει καὶ νὰ ἐπέμβασε τῆς Θείας Προνοίας, ἡ ὁποία ἐξοικονόμησε

και διευθετησε κατα tetoιο τροπο ta pragramata, wste na ekleghē h kataplhktikh autē prosωpikōtēta, o Ghrghōrios, o opoios mēsa se ēlāchisto chrono, duo molis etōn, katōrthωσε apō ta olīgia na kanei polla kai apō ta mikra kai asēmananta megala kai σημαντικά. Κυρίως, katōrthωσε na epibalei tēn orthodoxh didaskalia stēn areianoκρατούμενη Kωνσταντινούπολη, opou kai epēkratēse oristikā.

Ο Ghrghōrios, gōnos eūgenous oikogeneias, bathyata morfōmēnos, fūsh askhētikē, poiētikē kai thewrētikē, sygkēntrōse ola ēkeina ta stoiχeia pou paréchoun stōn katochō tous tēn ēggūsh na eūdokimēsei kai na diakritē stō ergo tou, pou htan h ēdraiōsh kai h ezāplōsh tēs 'Orthodoxias kai h epituchēs antimetōpish olōn tōn megālōn ēkkhlesiastikōn proβλημάτων.

"Oso pio ēntonh kai toπikh htan h drāsh tou Ghrghōriou tōso megalūterh epituchia eīche, wste na mēn moroūn na diatarāzoun to dhmiourghkō ergo tou kai tēn poiμανtikē tou drāsh oute h asθenikh krāsh tou, oute h polēmikē enantion tou tōn antipālōn tou 'Areianōn kai tōn diaforōn allōn synasπισμένων antithētōn dυνάμεων.

Edō, perissōtero apō kathe allo, apodeiknūetai o parāgōn tēs prosωpikōtētos stēn istoria kai o rōlos tōn opoio moroēi na diadramatisei autē stēn ezēlixē tōn pragmatōn. 'O Ghrghōrios eīche tachthē na diadramatisei spoudaio rōlo kai malista καθοριστικό stēn istoria tōn ēkkhlesiastikōn pragmatōn, stēn porēia tou pneυματικou biou kai idiaiētera stēn epikrātēsh tēs 'Orthodoxias, otan akribōs autē stēn 'Anatolē mē tēn pēsh tou 'Areianismou kai tōn allōn poiκilonūmōn airēseōn kathōs kai tēn ēchθrikē stāsh tōn autokratōrōn, pou ypossthērizan tēn areianikh h tis allēs airēseis, antimetōpise tōn ēschato kīndyno.

Katā tēn agwniōdh autē periodo fānhke stō proskēnio tēs istorias o Ghrghōrios, o opoios mazi mē allous ēkkhlesiastikous āndres, opws htan o M. Basīλειos, o Ghrghōrios Nūsshs, o 'Amfilōchiōs 'Ikoniou, o Melētios 'Antiocheias kai allloi

καί μὲ τοὺς ἀγῶνες τοὺς ἐναντίον τῶν ποικιλωνύμων αἱρέσεων καὶ τῆς ἐχθρικής πολιτικῆς τῶν διαφόρων αὐτοκρατόρων διέσωσαν κυριολεκτικὰ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ τελικὰ τὴν ἐπέβαλαν.

Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ αὐτοὶ ἄνδρες εἶχαν τὴν συναίσθηση ὅτι ἀντιπροσωπεύουν μιὰ πατροπαράδοτη Ὁρθοδοξία καὶ μποροῦσαν νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοὺς ὑπῆρχε μιὰ ἰδιάζουσα ὠριγενοκαππαδοκική θεολογία, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὶς ἀκρότητες τοῦ Ὁριγένη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὴν ἀποκάθαραν οἱ Καππαδόκες γενικότερα καὶ εἰδικότερα ὁ Μ. Βασίλειος μὲ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ ἡ ὁποία θεολογία ἀπέκτησε μεγάλη σημασία γιὰ ὅλη τὴν Ἐκκλησία καὶ ἀπὸ τότε ἐγινε σχεδὸν ἑλληνικὴ ὀρθόδοξη θεολογία.

Ἡ θεολογία αὐτὴ τελικὰ ἐπεκράτησε καὶ οἱ ὄροι τοὺς ὁποῖους διετύπωσαν ἐπαναλαμβάνοντο διαρκῶς στοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες, χωρὶς νὰ δημιουργήσουν νέα προβλήματα στὴν Τριαδικὴ διδασκαλία¹.

Ἡ ἱστορικὴ σημασία τοῦ Γρηγορίου δὲν εὐρίσκεται μόνο στὸ συγγραφικὸ του ἔργο, ἀλλὰ κυρίως στὴν ποιμαντικὴ του δραστηριότητα, τὴν ὁποία ἀνέπτυξε ἰδιαίτερα κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ποιμαντορίας του στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν ἀρχὴ ὡς ἀπλὸς ἱεράρχης καὶ ἀργότερα ὡς ἀρχιεπίσκοπος. Πέραν τούτων διακρίθηκε καὶ γιὰ τὴ ρητορικὴ εὐγλωττία του, τὴ θεολογικὴ πληρότητα καὶ τὸ ποιητικὸ ἔργο του. Ὁ Μ. Βασίλειος γνωρίζοντας καλὰ τὸν ἴδιον καὶ ἐκτιμώντας τὸ ἔργο του ἐχαρακτήρισε τὸν Γρηγόριο ὡς «*τοῦ Χριστοῦ τὸ στόμα*» καὶ «*σκεῦος ἐκλογῆς*»². Ἡ δὲ Ἐκκλησία ἀπένειμε στὸν Γρηγόριο τὴν ἐπωνυμία τοῦ «*Θεολόγου*», μετὰ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη,

1. Σχετικὰ μὲ τὴ θεολογία τῶν Καππαδοκῶν ἔχουν γραφεῖ πολλά: πρῶχειρα βλέπε Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, «Ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς ἐκκλησιαστικὸς πολιτικὸς ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως αὐτοῦ εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Καισαρείας Καππαδοκίας, τ.Α'», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* τ. IV (1983), Ἀθήναι 1984, σ. 69-71.

2. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστ. 8, 1 «Τοῖς Καισαρεῖσιν...»*, PG 32, 248A.

καθώς και τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ «Χριστιανοῦ Δημοσθένους»³.

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῶν Αὐτοκρατόρων

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου δὲν ἦταν οὔτε ὅμοια οὔτε συνέχεια ἐκείνης ποὺ ἐφήρμοσε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος. Ἄλλωστε οἱ διάδοχοί του δὲν διεκρίνοντο οὔτε γιὰ τὴ δυναμικότητα καὶ τὴ διορατικότητα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οὔτε γιὰ τὴν ἐνωτικὴ πολιτικὴ καὶ τὴ θετικὴ στάση τους ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐκεῖνος συνήθως ἐστέκετο ὑπεράνω τῶν ἐκκλησιαστικῶν διαφορῶν τῶν ἐπισκόπων καὶ ἐφρόντιζε νὰ διευθύνει τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα σύμφωνα μὲ τὰ πραγματικὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας· ἐνῶ οἱ διάδοχοί του γενικά, χειραγωγούμενοι ἀπὸ τοὺς ἀρειανίζοντες συμβούλους τους ἐπισκόπους, χρησιμοποιοῦσαν τὴ δύναμή τους καὶ ὑπεστήριζαν τὸν Ἀρειανισμό καὶ τοὺς ἀρειανόφρονες ἐπισκόπους.

Λόγω τοῦ συγκεχυμένου αὐτοῦ κλίματος καὶ τῆς ἀσάφειας ποὺ ἐπικρατοῦσε γιὰ τὴν ἀκολουθουμένη ἐκκλησιαστικὴ πολι-

3. ΡΟΥΦΙΝΟΥ, *Orationum G-IN-ILX, interpretatio*, praef. G.S.E.L. 46, 5. Βλ. Ι. ΚΑΡΜΠΗ, «Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *ΕΠΘΣΠΑ* (1957-58), Ἀθῆναι 1960, σ. 5. Κ. ΜΠΟΝΗ, «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, τὸ γενεαλογικὸν δένδρον αὐτοῦ», Ἀθῆναι 1953, σ. 9. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, (329- +25 Ἰανουαρίου 390/1), βίος καὶ ἔργα, συγγράμματα καὶ διδασκαλία», «ΒΕΠΕΣ τ. 58», Ἀθῆναι 1982. Β. WYSS, «Gregor von Nazianz, ein griechisch-christlicher Dichter des 4. Jahrhunderts», *Museum Helveticum* 6 (1949) 179. Δ. ΤΣΑΜΗ, «Ἡ Διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῆ, [Πατριαρχικὸν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν], Ἀνάλεκτα Βλατάδων 1, Θεσσαλονίκη 1969. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ αἱ προϋποθέσεις πνευματολογίας αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1971. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του*, Ἀθῆναι 1991. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Μύστης τῆς θείας ἐλλάμψεως*, Θεσσαλονίκη 1990.

τική, έπωφελήθηκαν μερικοί άρειανόφρονες έπίσκοποι, οι όποιοι θεωρούσαν τις πολιτικές αυτές περιστάσεις κατάλληλες για να επιτύχουν προσωπικά όφέλη και προσεπάθησαν να τις έκμεταλλευθούν για να φθάσουν εύκολότερα στους επιδιωκόμενους σκοπούς τους.

Γι' αυτό και συνδέοντας τὰ ιδιαίτερα προσωπικά ένδιαφέροντα και συμφέροντά τους με τις έσωτερικές έκκλησιαστικές διαμάχες έχρησιμοποίησαν τή δύναμη διαφόρων όμοϊδεατών άρειανίζόντων αυτοκρατόρων για τήν έπίλυση τών έκκλησιαστικών ζητημάτων σύμφωνα με τις επιδιώξεις τους. Έτσι ή πολιτική του άρειανίζοντος αυτοκράτορος Κωνσταντίου (337-361) για τήν Όρθόδοξη Έκκλησία ήταν καταπιεστική· θεωρούσε τόν έαυτόν του ως «έπίσκοπον τών έπισκόπων» και άπαιτούσε όλοκληρωτική ύποταγή τών έπισκόπων τής Έκκλησίας στη βούλησή του λέγοντας: «*όπερ έγώ βούλομαι, τούτο κανών νομιζέσθω*»⁴. Όσους από τούς έπισκόπους δέν συμφωνούσαν μαζί του προσπαθούσε με άπειλές και ποινές καθώς και με κάθε είδους καταπίσεις να τούς ύποτάξει και να τούς έξαναγκάσει να δεχθούν τις άποφάσεις του· «*ή τοίνυν πείσθητε, ή και ύπερόριοι γενήσεσθε*» έλεγε.

Τήν ίδια πολιτική συνέχισε και μάλιστα όλοκλήρωσε σέ βάρος του Χριστιανισμού κατά τó χειρότερο όμας τρόπο στο όλίγο διάστημα πού έβασίλευσε και ό Ίουλιανός (361-363). Συνεπής με τήν έθνική ιδεολογία του κατήργησε όλους τούς εύεργετικούς νόμους ύπέρ τών Χριστιανών και θεσπίζοντας νέα άντιχριστιανικά μέτρα έκανε τó βίο τών Χριστιανών άβίωτο.

Η έκκλησιαστική πολιτική τών Ίοβιανού, Ούαλεντινιανού και Ούάλεντος ήταν βέβαια διαφορετική αυτής του Ίουλιανού γιατί αυτοί έλαβαν ύπ' όψει τους τή μελλοντική νίκη τών όπαδών τής Νικαίας, τών Όρθοδόξων. Έτσι οι διάφοροι αυτοκρά-

4. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ίστορία Άρειανών*, 33, PG 25, 732C. Και LUCIFER, CALAR, 1, moriendum esse pro dei filio 13. *Corpus Scriptorum Eccl. Latinorum*, 14, 311. Βλ. και Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, *μν. έργ.*, σ. 29-31.

τορες, ανάλογα τῶν προσωπικῶν σχέσεων καὶ διαθέσεων ποὺ εἶχαν μὲ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς μερίδας, ἐρρῦθμιζαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τους.

Τώρα ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες ὁμάδες, ὅπως οἱ Ἀνόμοιοι, οἱ Ὀμοουσιανοί, οἱ Ὅμοιοι κ.λπ.. Ἡ κάθε μία ἀπ' αὐτὲς διετείνετο ὅτι κατεῖχε τὴ γνήσια διδασκαλία γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Υἱοῦ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν Πατέρα Θεόν. Οἱ δὲ ἐπικεφαλῆς ἐπίσκοποι τῆς κάθε μιᾶς μερίδος ἀπ' αὐτὲς προσπαθοῦσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἐπιβάλλουν μὲ θεμιτὰ καὶ ἀθέμιτα μέσα τὴν ἐπικράτηση τῆς διδασκαλίας τους καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τους, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐξουδετερώσουν τοὺς ἀντιπάλους τους, τοὺς Ὀρθοδόξους, καὶ στίς θέσεις τους νὰ τοποθετήσουν πιστοὺς στὴν πολιτικὴ τους, ὁμοϊδεάτες τους.

Στὴ διαμάχη αὐτὴ διαπιστώνει κανεὶς πόσο τυφλὸ ἦταν τὸ πάθος, ποὺ διακατεῖχε τοὺς ἐπικεφαλῆς ἐπισκόπους τῶν αἰρετικῶν μερίδων, τοὺς ὁποίους ἐχαρακτήριζαν κακίες, ἀδυναμίες καὶ πάθη ποὺ καθόλου δεν περιποιοῦν τιμὴ στοὺς κατόχους τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος⁵.

Οἱ ἀγῶνες καὶ οἱ διαμάχες αὐτὲς συνετέραζαν τὴν Ἐκκλησία καὶ ἀπειλῆσαν σοβαρὰ καὶ σὲ ἐπικίνδυνο βαθμὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐνότητα στὴν Ἀνατολή, παρ' ὅτι καὶ προηγουμένως ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπισε ἀναλόγους κινδύνους. Τέτοιοι κίνδυνοι ἦταν ὁ *Γνωστικισμὸς* μὲ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν του, ὁ ὁποῖος προσεπάθησε νὰ διαποτίσει τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία μὲ τὴ θεοσοφία καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ μὲ τὰ ἐθνικὰ μυστήρια καὶ νὰ καταστήσει ἔτσι τὸν Χριστιανισμὸν συγκρητικὸν θρησκευμα. Ἐπίσης ὁ *Μοντανισμὸς* προέβαλε τὴν προσωπικὴ καὶ ἀτομικὴ ἔμπνευση ὑπεράνω τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θεσμοῦ.

5. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ἐπιστ. 8, 2, PG 32, 248AB καὶ Ἀνατρεπτικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσεβοῦς Εὐνομίου, PG 29, 497-500AB. Βλ. Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 23.